

מוטי גולני

ימים אחרונים

הממשל המנדטורי - פינוי ומלחמה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מוטי גולני

ימים אחרונים

הממשל המנדטורי — פינוי ומלחמה

מוטי גולני

ימים אחרונים

הממשל המנדטורי — פינוי ומלחמה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' יוסף הקר (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלימלך הורוביץ, פרופ' יפעת וייס,
מר יחזקאל חובב, מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס, ד"ר אמנון רוזנקרצקי
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: עפרה לבסקי
הבאה לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד המדע, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות
הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת חיפה

מסת"ב 5-251-227-965-978

מספר קטלוגי 185-574

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

לשרקי
לליאור
לניצן

תוכן העניינים

פתח דבר 9

חלק ראשון

בעור שיניהם: הממשל המנדטורי במלחמה

יצרים לאומיים 17; הממשל המנדטורי 20; הממשל נוכח מלחמת האזרחים בארץ-ישראל 23; להינתק, לפנות, לשלוט 27; דמם הותר 30; פחד ומיאוס 35; מול גבולות פרוצים 36; שמא תואילו להישאר? 39; 'חמשת עולי הרגל הגלמודים' 42; משבר התחבורה 43; מדיניות ההפרדה 49; אי הבנה, רתיעה והערצה 51; חוסר אונים בִּדִּיר יָאסִין 53; ההתדרדרות במלחמה מנקודת מבטו של הממשל 55; הערכת הממשל את יכולתו של היישוב 57; יחסי הכוחות ערב ההכרעה 59; השפעת הצלחותיה של 'ההגנה' על הממשל 60; למי למסור מה, ומתי? 62; מה בין סיום המנדט לבין סיום הפינוי? 65; חשיבותה של מראית עין 67; היערכות מחדש 69; איבוד שליטה 75; שאלת עבר הירדן 78; מופע סיום ביפו 80; ניסיון אחרון להשפיע 86; להניח את המפתחות וללכת 89; יום היציאה 92

חלק שני

מזכיר ראשי בירושלים, 1948

על משמרתו נפל... 97

פקיד מנדטורי 102

זרות הדדית 106

חלק שלישי

פלשתינה – אחרית דבר: יומן מועד

סר הנרי גרני, מזכיר ראשי

"דוח קצר על ימי המנדט האחרונים" 15 במרס – 14 במאי 1948

לפני היומן 121

פלשתינה – אחרית דבר: יומנו של הנרי גרני 127

אפילוג: יתומים קולוניאליים

בניו 235

מלאיה... וארץ-ישראל 238

נספחים

ציונים ביוגרפיים 243

רשימת המקורות והקיצורים הביבליוגרפיים 253

רשימת האיוורים והמפות 265

מפתח 267

פתח דבר

'דף' של ההיסטוריה הולך ונהפך' כתב ב־14 במאי 1948 המזכיר הראשי האחרון של הממשל המנדטורי בארץ־ישראל. משפט זה חתם את יומנו הקצר והדהוס מיד לאחר שעזב את הארץ לצמיתות. המזכיר הזה, יומנו וההווה המנדטורית כולה נמוגו עם הזמן, משל לא היו כאן. המנדט ופקידיו הבריטיים נדחקו אל השכחה, ומה שנשכח כאילו לא היה. למצער, כיוון שהשכחה מוחלטת אינה אפשרית, נשלחו 'המנדטורים' אל הפינה הצפופה של 'עוכרי ישראל' מדורי דורות. בספרות הישראלית רווחת התפיסה הזאת, מ'חסמב"ה' של יגאל מוסינזון ועד 'לסיפור על אהבה וחושך' של עמוס עוז. אף שההיסטוריוגרפיה המחקרית גורסת אחרת זה זמן ויש לכך כבר הד מסוים בספרי הלימוד, עדיין שולטת הגישה האנטי בריטית בזיכרון הישראלי של התקופה בכלל ושל מלחמת העצמאות בפרט.

הספר הזה הוא ניסיון לבחון תקופה שנחקרה רבות מזווית שטרם נבדקה כראוי. המחקר שלהלן משקיף מחלון לשכתו של המזכיר הראשי של הממשל המנדטורי – בקומה השנייה של האגף הדרום מזרחי של מלון 'המלך דוד' בירושלים – על החודשים האחרונים שעשו הוא וממשלו בארץ־ישראל בעיצומה של המלחמה בין היהודים לבין הערבים מדצמבר 1947 עד מאי 1948.

עדותם של אנשי הממשל הבריטי המנדטורי ששירתו בארץ־ישראל בוודאי אינה נקייה מהטיות, אלא שמן העיון במסמכי הבריטים מצטיירת בפנינו תמונה מורכבת יותר מזו העולה מן המסמכים שמקורם יהודי או ערבי בלבד. סביר להניח אפוא שאמינותה של תמונה זו רבה יותר. עיניהם ואוזניהם של המתעניינים במלחמה בארץ־ישראל בשנים ההן, ובייחוד בחלקה הראשון, התרגלו והורגלו לראות ולשמוע את עדויותיהם של היהודים ושל הערבים; פחות, אם בכלל, לתת את הדעת על מה שסיפרו המקורות הבריטיים, ועוד פחות למקורות הנסמכים על אנשי הממשל המנדטורי בארץ־ישראל, אלה שחשו את המלחמה על בשרם שלהם. זוהי זו חיונית להשלמת הידוע לנו על מלחמה מעצבת זו בתולדותיה של ישראל.

גם אם היה מבטם נטול יומרה ניטרלית, בכל זאת נמצא את אנשי הממשל המנדטורי עומדים בין היהודים לבין הערבים שעה שהאלימות בין הצדדים הגיעה לשיאה בחורף ובאביב של שנת 1948. שני הצדדים ראו בממשל הזה, בו זמנית, גורם שלטוני עויין. עובדה זו משפיעה, מנקודת מבטה של ההיסטוריוגרפיה, על איכות הדיווח שלהם. יש לזכור בעניין זה את המובן מאילו שנשכח פעמים רבות כל כך: ביסוד פעולתם של אנשי הממשל המנדטורי עמדו האינטרסים של בריטניה ולא האינטרסים של הסוכנות

היהודית והתנועה הציונית או של הוועד הערבי העליון והליגה הערבית. נכון לחקור את מדיניותה של בריטניה בארץ-ישראל על דקויותיה, סתירותיה ותהפוכותיה בלי לעשותה נכס צאן ברזל לביסוס הטינה הגדולה של הזיכרון הישראלי למעצמת העבר המנדטורית. הזיכרון הזה, שעומד בסתירה לאינטרסים הנפגשים בשעתם של בריטניה ושל התנועה הציונית, ראוי למחקר משל עצמו.

ראשיתו של המחקר הזה במאמרי שפורסם לפני חמש שנים ויותר.¹ בעקבותיו העמקתי את התעניינותי בשלהי תקופת המנדט בארץ-ישראל. הסוגיות הנדונות בספר הזה אינן מקיפות את כל צדדיה של המלחמה שהתחוללה בין דצמבר 1947 למאי 1948 ותכונה להלן 'מלחמת האזרחים'. הן באות לבדוק את האופן שבו ראה הממשל הבריטי, ממקום מושבו בירושלים, את המלחמה הזו עד יציאתו מן הארץ.

העניינים הנדונים בספר מאפשרים לקורא מבט כללי על מה שהטריד את הממשל המנדטורי באותם ימים של פינוי ומלחמה. חלקו הראשון של הספר, 'בעור שיניהם: הממשל המנדטורי במלחמה', דן בעמדתו של הממשל הזה בחודשים דצמבר 1947 – מאי 1948, בבעיות שעמן התמודד ובעשייתו. הרחבתי בסוגיית חוסר האונים של הממשל, חוסר אונים שהלך והחריף ככל שכלו ימיו בארץ-ישראל. מתברר שערב הסתלקותו מן הארץ כמעט לא נשאר לממשל הבריטי אלא דימויו בלבד כדי להגן על עצמו ולצאת את הארץ במראית עין של כבוד. השתדלתי להציב את האירועים בהקשר הכולל של האימפריה הבריטית באותם הימים ובייחוד בהקשר של הממשל המנדטורי, ולהוסיף במידת הצורך תגובות ממקורות אחרים.

בחלקו השני של הספר, 'מזכיר ראשי בירושלים, 1948', בדקתי באיזו מידה מייצג המזכיר הראשי (Chief Secretary) – שיומנו הוא המקור המרכזי של המחקר הזה – את ממשלו בתקופה הנדונה. הנחתי שאין כמותו כדי לבטא את זווית הראייה הקולקטיבית של הממשל (במידה שאכן קיימת זווית כזאת) ואת סדר היום שלו נוכח הפינוי המתקדם לקראת סיום המנדט ולאור המלחמה הגואה במקביל. יותר מהנציב העליון שהיה ממונה עליו היה המזכיר הראשי סר הנרי גרני (Gurney) קרוב אל אנשי הממשל שבראשו עמד, אל הבריטים שביניהם, כמובן, אך גם אל היהודים ואל הערבים ששירתו תחתיו. המזכיר הראשי היה השני לנציב העליון במדרג התפקידים של הממשל האזרחי והממונה על חיסול ממשל זה ערב סיום המנדט. רוג'ר לואיס (Louis), ההיסטוריון הבולט של שלהי האימפריה הבריטית בכלל ושל עשייתה במזרח התיכון בפרט, כבר טען בשעתו כי 'גרני היה עמוד התווך של המנהל הבריטי בארץ-ישראל'.²

1 גולני, בריטניה והכרעת מלחמת האזרחים; גולני, מפנה חיפה.

2 לואיס, קאנינגהאם, עמ' 134.

עם זאת, לא הסתפקתי בנקודת מבטו של המזכיר הראשי והבאתי מקורות נוספים להשלמת התמונה. לעולם עולה, שעה שתעודה מעין זו משמשת מקור למחקר, שאלת המתח שבין איכותה הכללית לבין העניין שמעוררים הדברים בעצם הארתם באופן אישי מאוד.

לרשות ההיסטוריון המבקש לעסוק בשאלה הכללית של מדיניות בריטניה בארץ-ישראל עומדים מקורות ארכיוניים רבים. עם זאת, המבקש לבדוק את פעולותיו של הממשל המנדטורי ואת תגובותיו למלחמת האזרחים בימי המנדט האחרונים נתקל בבעיה קשה של מקורות. מסיבות שטרם נתבררו די צורכן הגיע רק חלק קטן מאוד מן המסמכים המנדטוריים בני הזמן אל הארכיונים בבריטניה ובישראל. ככל הנראה, חלק הארי של המסמכים נעלם (אולי נזרק, אולי הושמד) שנים רבות אחרי סיום המנדט. בחלקו השלישי של הספר מובא יומנו של המזכיר הראשי עצמו בליווי מבוא והערות שוליים. עיקר מטרתן של ההערות לבאר פרשיות, מילים ומושגים הנזכרים ביומן, ולעתים אף להוסיף דברי מחקר ופרשנות שלא מצאו את מקומם בשני החלקים הראשונים של הספר. יש בהערות הללו כדי להרחיב עוד את נקודת המבט של כותב היומן ושל הממשל המנדטורי בעת המלחמה. היומן עצמו מובא כלשונו וזולת תוספות הכרחיות שהובאו בסוגריים מרובעים כדי להבהיר מילה או משפט. הקדמתי ליומן מבוא המסביר את נסיבות כתיבתו בירושלים שהייתה שרויה במלחמה ערב תום המנדט והקמתה של מדינת ישראל.

חלקו האחרון של הספר, 'אפילוג: יתומים קולוניאליים', מנסה לבחון את היומן הזה ואת עשייתו של מי שכתב אותו באמצעות פגישה עם בני משפחת גרני בלונדון בפברואר 2004.

בדרך כלל מנעתי מלאשר או מלשלול את טענותיהם של המקורות המנדטוריים בכלל ושל המזכיר הראשי בפרט, אף שהרחבתי בהקשרם ההיסטורי וברקע שלהם כאשר נדרש הדבר. תיקנתי את הדברים כאשר המקורות הצביעו על נתונים שגויים כפי שידוע כיום מן המחקר המעודכן, או כאשר הובאו עובדות יסוד שגויות. אם אכן מבקשים ללמוד כיצד נראו הדברים בחורף ובאביב 1948 דרך עיניו של הממשל הבריטי היוצא, נכון לתת למקורות לדבר בעד עצמם.

המחקר הנמרץ והמתפתח בשנים האחרונות על המלחמה ב־1948 הוא בבחינת מציאות מעודדת. עם זאת, לא יכולתי להתייחס למספר מחקרים רלוונטיים שראו אור מאז סיום כתיבתו של ספר זה ועד לפרסומו. כמה מן המחקרים האלה מופיעים בהמלצה לקריאה נוספת בסופה של הרשימה הביבליוגרפית.

כמה הערות סמנטיות: אנשי הממשל המנדטורי, ובעיקר הבריטים שבהם, כינו את ארץ-שירותם Palestine. כינויה הרשמי בעברית של הישות המנדטורית היה 'פלשתינה'.

א"י. בפי רבים מבני היישוב היהודי כונתה הארץ בשפת היום-יום 'פלשתינה', ולקראת שנות הארבעים רווח יותר ויותר הכינוי 'ארץ-ישראל'. הערבים כינוה 'פלסטיין'. בגרסה העברית של הספר בחרתי לעשות שימוש בכינוי 'ארץ-ישראל', הטבעי יותר לאוזן העברית בת זמננו. אין להקיש מכאן, כמובן, כי שמה העברי של הארץ היה שגור בפיהם של אנשי הממשל המנדטורי. בציטוטים מפי אנשי הממשל ובתרגום היומן עצמו השארתי את השם 'פלשתינה'. אשר לערביי הארץ: לעתים עשיתי שימוש במושג 'ערבים פלסטינים' ולעתים כתבתי 'ערבים' או 'פלסטינים' בלבד. בכל המקרים הללו הכוונה לערביי הארץ בתקופה הנדונה, אלא אם צוין אחרת.

הבדלתי בספר בין שניים: 'ממשלה' ו'ממשל'. הראשון מכוון לממשלת בריטניה במקומה בלונדון ולשלוחותיה במזרח התיכון. השני מכוון לממשלת המנדט בירושלים ולשלוחותיה בארץ-ישראל. המונח 'צבא' באזכורו הסתמי נוגע לצבא הבריטי. הכוחות החמושים האחרים נזכרים תמיד בכינויים המיוחדים להם.

ראשי תיבות וקיצורים מובאים בסוף הספר. המחפש את הפירוט המלא של המקורות הראשוניים והמשניים, הניתנים בקיצוריהם בהערות השוליים, ילך אל הרשימה הביבליוגרפית המלאה המובאת בסופו של הספר. צירפתי גם נספח קצר של ציונים ביוגרפיים. בספר בכלל ובתרגום היומן בפרט לא כללתי הערות שוליים הנוגעות לביוגרפיה של האיש המוזכר, אלא ציינתי את התפקיד שמילאו בתקופה הרלוונטית בלבד.

מאחר שבספר מופיע יומן אישי, מטבע הדברים עולה השאלה החשובה של צנעת הפרט. מה בין רכילות, חשיפה מיותרת או סתם הצצה לבין היסטוריוגרפיה לשמה? התשובה אינה מוחלטת והיא תלויה, אחרי הכול, בעיניו של כל קורא וקורא. אשר לי, השתדלתי מאוד להביא את הדברים באופן ענייני ולהימנע ממציצנות לשמה. ממילא מיעט כותב היומן, לטוב ולרע, בפרטים אינטימיים.

מובן שלא הייתי יכול לפרסם את היומן הזה ללא רשותם של בני משפחת גרני. אני אסיר תודה לפיטר ולמייקל גרני, בניו של הנרי גרני, על שהרשו לי לפרסם את היומן במלואו, ולסוזן, אשתו של פיטר, על אירוחי ועל השיחה הארוכה, הנעימה והמועילה עם בעלה ועם גיסה בביתם שברובע המרסמית' בלונדון. בני המשפחה אף העמידו לרשותי את אלבומי התמונות שלהם ואת אוסף הפרחים המיובשים שהביא בשעתו אב המשפחה מארץ-ישראל.

תודה מיוחדת לאנשי St. Antony's College באוקספורד, אנגליה, ביתי האקדמי השני. אני מודה במיוחד לראש המרכז המזרח תיכוני (MEC), ד"ר יוג'ין רוגן (Rogan), לפרופ' אבי שליים ולמנהלת הארכיון של המרכז, הגב' דבי אושר (Usher), על שהעמידו לרשותי ברצון את היומן הנמצא בבעלותם לצד חומרים מרתקים אחרים הגנוזים בארכיון המרכז.

סמדר מילוא תרגמה במקצועיות רבה את יומנו של המזכיר הראשי ממקורו באנגלית בת הזמן תוך שמירה על רוחם של הדברים – עניין לא פשוט כל עיקר, כפי שלמדתי. השינויים המעטים שהכנסתי בתרגום הם על אחריותי כמובן. סייעו לי בעצה נאמנה: פרופ' יהושע בן-אריה, ד"ר מרדכי (מורל'ה) בר-און, ד"ר אהרון גבע'קליינברגר, פרופ' יואב גלבר, ד"ר אילנה המרמן, מר אברהם חביליו, ד"ר מאיר חזן, ד"ר אסתר ינקלביץ, ד"ר אפרים לב וד"ר אמנון רמון. תודתי נתונה להם.

שניים מתלמידיי שהיו גם עוזרי המחקר שלי ליוו את הספר הזה במסירות רבה ובחיוך מביין: הילה זינגר (פרידמן) וגל ארון. יש להם זכויות בספר הזה, אך האחריות עליי. את כתב היד ערכה עפרה לבסקי-חפר בהקפדה יתרה ובהבנה רבה. ברכה אשל התקינה מפתח מאיר עיניים.

ולבסוף, תודתי לבית ההוצאה של מרכז זלמן שזר ובייחוד למנכ"ל מר צבי יקותיאל (קותי), למזכירה האקדמית הגב' מעין אבינרי-רבהון, ולמר יחזקאל חובב שעזרתו לא תסולא בפז, על יחסם החם והמקצועי תמיד.

מוטי גולני

אוניברסיטת חיפה

דצמבר 2008

חלק ראשון

בעור שיניהם:

הממשל המנדטורי במלחמה

יצרים לאומיים

באוגוסט 1947 כבר לא שלטה בריטניה בהודו. לבני הזמן לא נדרשה פרספקטיבה כדי להבין את משמעותו ההיסטורית של המצב החדש הזה. נסיגתם של הבריטים החלה מראש הפירמידה, מן הנכס העיקרי של האימפריה שלהם. מיד, כמו אש בשדה קוצים, פשטה תסיסה ברחבי האימפריה, שבשיא ימי תפארתה שלטה בכחמישית מכדור הארץ. אי השקט הורגש תחילה בנקודות שהאחיזה האימפריאלית בהן כבר הייתה רופפת קודם לכן, כגון ארץ-ישראל, מלאיה ואף עראק. לאחר מכן החלו לסעור גם המקומות שהיו, למראית עין בלבד, יציבים יותר, כגון מצרים, קניה או קפריסין.¹

ארץ-ישראל הייתה זה כבר מן הבעייתיות שבנחלות שהחזיקה בריטניה מעבר לים. על פי כתב המנדט שהפקיד בידה חבר הלאומים, היה על בריטניה להקים בית לאומי ליהודים בתהליך חניכה מסודר ובהתחשבות, מעורפלת תחילה אך גדלה והולכת, בזכויות הערבים – לתפארת הארגון הבין-לאומי החדש, לרווחת תושבי הארץ ולטובת האינטרס של בריטניה. אך הסכסוך היהודי-הערבי לא נטה חסד לניסיונה של בריטניה ליישם את שהוטל עליה. במאבק בין הסיכוי שהעניקה מדיניות בריטניה לשני הצדדים לבין היצר הלאומי שלהם, ניצח האחרון. הדרך לניצחון הזה הייתה רצופה באלימות קשה של הצדדים זה נגד זה ושל שניהם נגד הממשל המנדטורי הבריטי.

אלימות הערבים נגד הממשל הגיעה לשיאה במחצית השנייה של שנות השלושים של המאה העשרים. אז עוד היו לבריטניה היכולת, ובעיקר הרצון, להגיב מהר יחסית וביעילות. המרד הערבי, שפרץ באפריל 1936, דוכא אפוא לפי חרב בשנים 1937–1939. תגובת הבריטים למרד פגעה פגיעה לדורות בתשתיתה המתגבשת של הלאומיות הפלסטינית הצעירה של הימים ההם. הייתה זו מקדמה חשובה שהעניקו הבריטים ליישוב היהודי לקראת השלב המכריע בעימות בינו לבין הערבים הפלסטינים ב־1947–1948.²

היישוב היהודי ומנהיגיו השכילו לנצל לטובתם את מדיניותה של בריטניה, לפחות עד תום מלחמת העולם השנייה, גם אם לא תמיד הסכימו לכל מהלך שלה. לאחר המלחמה והשוואה שוב לא עמדו להם כוחם ויצרם עד שבסתיו 1945 התפרצו בניסיון לכפות על בריטניה, בכוח הזרוע, לשנות את מדיניותה בשאלת ארץ-ישראל. 'תנועת המרי

1 דיון כללי על האימפריה הבריטית לקראת סופה בכלל ובהקשר של המזרח התיכון בפרט ראו אצל לואיס, האימפריה הבריטית; לואיס, סופו של המנדט; בולוק, בוויין; בארנט, הניצחון האבוד; קלדק, אלף הימים האחרונים.

2 על דיכוי המרד הערבי בידי הצבא הבריטי ראו למשל אייל, האינתיפאדה הראשונה.

דף של ההיסטוריה הולך ונהפך, כתב המזכיר הראשי האחרון של ממשלת המנדט, הנרי גרני, בחתימת יומנו, המתפרסם בספר שלפנינו, ביום שישי, 14 במאי 1948. הוא ביטא בכך את תחושתם שלו ושל עמיתיו בממשל היוצא, שהנה ההווה המנדטורית כולה נמוגה, והמנדט ופקידיו הבריטים עומדים להידחק בבת אחת אל השכחה, כאילו לא היו כלל.

ימים אחרונים: הממשל המנדטורי – פינוי ומלחמה משקיף מחלון לשכנו של המזכיר הראשי – בקומה השנייה של מלון 'המלך דוד' בירושלים – על החודשים האחרונים שעשו הוא וממשלו בארץ ישראל, בעיצומה של המלחמה בין היהודים לערבים. ייחודו של הספר בהצגת זווית הראייה הבריטית של האירועים, זו שטרם נבחנה לעומק. אכן, עיניהם ואוזניהם של המתעניינים בשלהי ימי המנדט התרגלו והורגלו לראות ולשמוע את עדויותיהם של היהודים ושל הערבים, ופחות, אם בכלל, את זו של אותם בריטים שנותרו בארץ עד יומו האחרון של המנדט: כיצד ראו הם את המאורעות, לצד מי נטו, כיצד חשו נוכח המאבק היהודי-הערבי, ואיך התמודדו עם הפגיעה של יהודים וערבים בהם עצמם? על שאלות אלה ואחרות עונים יומנו המוער של גרני, ובמיוחד פרקי המבואות הפותחים את הספר ומסכמים אותו.

מוטי גולני הוא היסטוריון של תקופת המנדט ושל מדינת ישראל בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה.

על העטיפה: מאיר אפלפלד, הקסטל, שמן על בד

0 01850000574 6
דאנאקורד 185-574

מחיר מומלץ: ₪ 86.60